

द्वितीयपुलकेशिनः उत्पत्तिस्थानम् – कर्नाटकस्य बीजापुरजिलायाम् हुनगुन्दतालुके आइहोलशिलालिपिः प्राप्ता । तत्र मेगुटीमन्दिरस्य पाषाणपट्टिकायां अस्याः स्तुतिस्य नवदशपृष्ठानि उत्कीर्णानि सन्ति । लिपि कन्नडः, भाषा संस्कृतम् च। काल – 556 शाकब्दा अर्थात् 634 ई.।

विषयवस्तु – चालुक्यवंशस्य वंशवर्णनं कृत्वा जैनकविः रविकीर्तिः तस्य वंशस्य राजा द्वितीयपुलकेशी इत्यस्य कथां विनयपूर्वकं प्रस्तुतवान् अस्ति। अभिलेखान्ते उक्तं यत् एतत् जिनालयं तेन प्रतिष्ठितम् अस्ति तथा च एषा स्तुतिः तस्य रचना अस्ति।

सामान्य विमर्श एवं महत्त्वम् - चालुक्यवंशः क्षत्रियः तथा कन्नडवंशात् उत्पन्न जातः इति विशेषज्ञानां मतम्। Yuan Chwang कथयति यत् द्वितीयः पुलकेशी जातः क्षत्रियः आसीत्। अस्मात् शिलालेखात् ज्ञायते यत् चालुक्यानां सामान्या उपाधिः पृथिविबल्लवः आसीत् । अत्र चालुक्यराजाः एवं क्रमेणोक्ताः –

जयसिंहस्य पुत्रः रणरागः, रानारागस्य प्रथमः पुत्रः पुलकेशी, तस्य पुत्रः प्रथमकीर्तिवारमा (५६ ई.तः ५९६ ई.), तस्य भ्राता मंगलेशः (५९६ ई. से ६२० ई.) तथा द्वितीयः पुलकेशी (६२०-२१ ई. से ६४२ ई.)।

चालुक्य वंशावली चालुक्य चलिक्य च इत्यादीनि विविधानि प्रोक्तानि सन्ति ।चालुक्यः आर्यवर्ततः दक्कनपर्यन्तं प्रवासी जातिः आसीत् इति मन्यते । परवर्ती अभिलेखानुसारं अयोध्या तेषां जन्मभूमिः आसीत् । स्मिथः मन्यते यत् चालुक्याः गुर्जराणां शाखा अस्ति तथा च ते राजपूतानातः दक्कननगरम् आगतवन्तः। रमेशचन्द्रादयः मन्यन्ते कनरी इति । चालुक्यानां सामान्या उपाधिः पृथिविबल्लवः आसीत् ।

अस्मिन् शिलालेखे उल्लिखितानां चालुक्यवंशस्य प्राचीनराजानाम् मध्ये जैसिंहस्य रणरागस्य च विषये ऐतिहासिकसूचना नास्ति । श्रीवल्लवः इति उपाधियुक्तः महाबलः प्रथमपुलाकेशी वातापीनगर्याः चालुक्यवंशस्य संस्थापकः आसीत् ।

प्रथमपुलकेश्याः ज्येष्ठपुत्रः कीर्तिवर्मे चालुक्यानां विकासस्य मुख्यवास्तुकारः आसीत् । भारतस्य पूर्वतटे स्थितानि प्रायेण सर्वानि स्थानानि जितवान् । सः उत्तरदिशि वङ्गोपसागरम्; दक्षिणभारते चोल, केरल, पाण्ड्यादि; पूर्वे अंग-बंग-कलिङ्ग-मगधादि तेन विजयः प्राप्तः। तस्याधीनाः गङ्ग-द्रविडाः । सः मैसूरस्य, त्रिवेन्द्रस्य च केचन भागाः आक्रान्तवान् । तथापि प्रश्रप्रशंसायां नल-मौर्य-कदम्ब-विनाशकत्वेन विशेषेणोक्तः । Fleet मन्यन्ते नलवासिनः

नलवादिमण्डलस्य शासकः आसीत् । कर्णाटकस्य बेल्लारी, आन्ध्रप्रदेशस्य कुर्नूलस्य च भागाः अस्य अन्तर्भूकत आसीत् । नल-वंशः कलिङ्ग-उपरि शासनं कृतवान्, अनन्तरं चालुक्य-वंशस्य प्रसारात् तत्र स्वस्य अधिकारं त्यक्तवान् । नवमश्लोके उक्तम्- प्रथमा पुलकेशी तान् पराजितवान् । स्वभूमौ दृढं स्थित्वा द्वितीयपुलकेशी दिग्विजये निर्गतवान् । हर्षवर्धनम् पराजितः इति पुलकेशिनः उत्तमसिद्धिषु अन्यतमम् । प्रशस्तौ उक्तम्- “भयविगलितहर्षो येन चाकारी हर्षः” । ततः पुलकेशी कोशेन कलिङ्गं जितवान् । इदं मध्यप्रदेशस्य दक्षिणपूर्वदिशि महानदी-गोदावरी-योः मध्ये स्थितम् आसीत् । कलिङ्ग-नगरं उड़ीसा-देशस्य दक्षिणपूर्वदिशि स्थितम् अस्ति । प्राचीनः कलिङ्गनगरः (यस्य आधुनिकं नाम मुखलिंगम् ) तस्य राजधानी आसीत् । तस्मिन् काले कोशलः पाण्ड्यवंशस्य कलिङ्गः गङ्गस्य च अधिकारे आसीत् ।

अस्याः प्रशस्तः काव्यरूपेण विशेषं महत्त्वं वर्तते । कविः स्वं कालिदासस्य वर्वीं च तुल्यत्वं स्वीकुर्वति । उत्प्रेक्षा जमकनिर्माणे च तस्य विशेषकौशलम् आसीत् । धर्मशास्त्रे अर्थशास्त्रे च निपुणः कविः तस्य तादात्म्यम् अपि प्रायः एतेषु सर्वेषु स्तुतिषु उपलभ्यते । त्रिवर्ग-त्रिशक्ति-शरविध बाल, प्रतापोपनत समस्त-दण्डोपन समस्थ-सप्त बायसन आदि का उचित एवं सुसंगत उल्लेख इसका प्रमाण है । रविकीर्तिः स्वसमयस्य प्रमुखः कविः आसीत् इति न संशयः ।

-- By Sanjoy Barman